

УДК 37.018.1-051:81'246.3-058.12(477.54-25)"17/18"

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-09

Г. Г. Яковенко

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ГУВЕРНЕРИ У ДВОРЯНСЬКИХ РОДИНАХ М. ХАРКОВА НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст.

У статті висвітлено становище гувернерів у дворянських сім'ях наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Харківські дворяни залучали до виховання своїх дітей педагогів-іноземців. Цю освітню практику мотивували потребою здобути дальшу освіту, підтримати становий статус. Освічені іноземці поширювали європейську культуру на побутовому рівні серед дворянства. Знання іноземних мов – німецької та французької – стало обов'язковою комунікаційною характеристикою цього стану. Для мандрівок за кордон також потрібно було знати іноземні мови. Домашня освіта з перспективою її постійного вдосконалення – навчання в університеті, гімназії, інституті шляхетних дівчат – наповнювали дворянський побут новим змістом.

Ключові слова: соціальне становище, домашні учителі, гувернери, бонни, дворянство.

В статье освещается положение гувернеров в дворянских семьях в конце XVIII – в начале XIX в. Харьковские дворяне привлекали к воспитанию своих детей педагогов иностранного происхождения. Мотивация этой образовательной практики объяснялась необходимостью получения дальнейшего образования, поддержки статуса своего состояния. Образованные иностранцы распространяли европейскую культуру на бытовом уровне среди дворянства. Знание иностранных языков – немецкого и французского – стало обязательной коммуникативной характеристикой дворянства. Путешествия за границу также требовали знания иностранных языков. Домашнее образование с перспективой его постоянного совершенствования – учебы в университете, гимназии, институте благородных девиц – наполняли дворянский быт новым содержанием.

Ключевые слова: социальное положение, домашние учителя, гувернеры, бонны, дворянство.

The article headlines the social status of tutors amongst noble families at the end of 18th and beginning of the 19th centuries. Kharkiv nobles engaged teachers with foreign backgrounds to educate their children. The motivation of this educational practice was related to the need for further education, and was aimed at maintaining status and social position. Highly educated foreigners spear headed European culture with these fair nobles at a household level. Knowledge of foreign languages – German and French, became compulsory communicative characteristics of their social status. Travel abroad was also required to gain knowledge of foreign languages. Home education with the prospect of on going development and university and grammar school, institute of noble women, gave contentment to nobles and was accepted as a fulfillment of status.

Keywords: social and economic status, family tutor, governesses, bonnes, nobility.

Актуальність дослідження полягає в тому, що освітні практики гувернерства втілювали інтеграцію європейської початкової освіти з освітніми стратегіями місцевого дворянства. Вагома роль у поширенні іноземних мов серед населення Харкова належала гувернерам і домашнім учителям. Гувернерство можна визначити як педагогічну діяльність осіб, яких запрошували в родини, щоб виховувати й навчати дітей. Обсяг професійних обов'язків цієї групи домашніх педагогів визначали за домовленістю з

роботодавцем, але загалом це був цілодобовий нагляд за дитиною або кількома дітьми, а також навчання та виховання своїх підопічних. Гувернерством як видом педагогічної діяльності займалися вчителі різних національностей. Спочатку термін «гувернер» використовували, щоб позначити осіб іноземного походження, які виховували дітей.

У «Словнику іншомовних слів» зазначено, що термін «гувернантка» походить від французького слова «управляти» і його визначають як «наймана хатня вихователька дітей» [5, с. 186]. Отже, можна припустити, що гувернерство як заняття запозичили з європейської освітньої практики, успішно адаптувавши його в місцевих умовах.

Мета статті – з'ясувати особливості та зміст мовних практик домашнього виховання та навчання в Харкові на прикладі діяльності гувернерів іноземного походження.

Іноземна мова була невіддільним складником станової дворянської культури. Різною мірою представники цього стану знали французьку мову і, віддаючи данину тодішній моді, спілкувалися нею на побутовому рівні. Знати іноземну періодику, де публікували статті про європейські господарські досягнення, також було важливо для деяких поміщиків, зорієнтованих застосовувати найсучасніший досвід. Сімейне спілкування було джерелом знання іноземної мови для дітей.

Наприкінці XVIII ст. відомі лише поодинокі випадки залучення іноземних гувернерів до виховання дітей місцевих дворян. Головним мотиваційним чинником вивчати іноземні мови стала перспектива здобути освіту, що гарантувало службу кар'єру. Із відкриттям Імператорського Харківського університету, де був сконцентрований потужний для початку XIX ст. інтелектуальний потенціал, гувернерство почало швидко поширюватися як джерело додаткового заробітку для викладачів і студентів, які знали французьку та німецьку мови й могли підготувати юнаків до вступу в цей навчальний заклад.

Чисельність іноземців у Харківській губернії зростала, одним із поширених серед них занять було навчання дітей. Заможні харків'яни запрошували виховувати своїх нащадків відомих і досвідчених педагогів.

У червні 1767 р. приїхав до Харкова гувернер – пастор Йоган Віганд. Його запросив харківський губернський прокурор та один із найбільших землевласників губернії П. А. Щербинін. Шукаючи наставника для свого старшого сина, Андрія Петровича, він вислав до Москви кошти та спеціальний супровід, з яким мав приїхати вчитель. Високі моральні чесноти Йогана Віганда стали підґрунтям повної довіри в батьків хлопчика, тому за чотирирічним Андрієм Петровичем цілодобово наглядав гувернер [7, с. 11]. Педагог заклав у нього основи європейської культури. Пізніше Андрій Щербинін навіть одружився з російською німкенню Катериною Петрівною Барц [7, с. 11]. Серед цінностей, що формував у дитини Й. Віганд, – розуміння потреби здобувати якісну освіту, знати іноземні мови, усвідомлювати раціональне застосування інновацій у господарстві. Крім педагогічних здібностей, гувернер мав багато вмій, потрібних, щоб практично вести господарство.

Й. Віганд, як знаємо з його записок [6], за фахом був архітектор. Можна припустити, що він брав участь у побудові храму в Бабаях, точної копії протестантської церкви в Санкт-Петербурзі, напроти дому Щербиніних. Також він керував спорудженням капітальних господарських споруд (наприклад, льохів, збережених до нашого часу навіть попри повну перебудову будинку). До обов'язків гувернера належало також створювати візерунки для вишивання та плетіння. Й. Віганд мав дружні стосунки з усіма членами родини, супроводжував їх у подорожах за кордон і був увічнений у сімейному портреті, що його намалював художник Брандт. Очевидно, гувернера дуже поважали в сім'ї.

Наступне покоління Щербиніних, уже онуки Андрія Петровича, мали французького гувернера. Зокрема, Михайло Андрійович, відомий своєю дружбою із О. С. Пушкіним, був людиною дуже горда і зверхньо ставився до представників нижчих станів. Гувернера-француза він привіз до себе в масток, у село Карачівку, майже з самої Одеси, де той виховував Ю. О. Самаріна, на козлах карети разом із візником, прирівнявши освічену людину до свого кріпака. Гувернер мав ім'я Баргелін, дальше знайомство з ним засвідчило, що він був дуже

порядна й гідна людина [7, с. 24]. Михайло Андрійович згодом змінив ставлення до гувернера, а його дружина, Єлизавета Петрівна, овдовівши та здобувши посаду начальниці Полтавського інституту шляхетних дівчат, допомогла Баргеліну здобути місце вчителя французької мови [7, с. 184-185]. До самої смерті Баргеліна особливо шанувала вся родина Щербиніних, діти яких здобули освіту й виховання від гувернерів і знали кілька іноземних мов [7, с. 26]. Старша дочка, К. М. Щербачова, а також молодший син, А. М. Щербинін, вільно знали французьку, німецьку, італійську мови, писали ними, а К. М. Щербачова до того ж знала англійську.

Брати Олександр та Михайло Щербиніни усвідомлювали, що здобутої освіти мало. Олександр Андрійович у листі від 24 листопада 1824 р. писав брату, наводячи перелік вихователів: «Майер, Букалов, Марія Астафіївна не заклали в нас багато зерен навченості». Обидва брати займалися самоосвітою вже у зрілому віці. Однак іноземні мови – французьку та німецьку – знали бездоганно [7, с. 26].

Санбефа, Івана Вернета та багатьох перших харківських професорів вважали найліпшими тогочасними домашніми учителями [1, с. 3]. Їхній професійний рівень був дуже високий, що давало їм змогу або вибирати собі учнів, або відкривати свої навчальні заклади. Наприклад, 1821 р. Санбефу видали свідоцтво на відкриття приватного пансіону [7, с. 21].

Інший відомий гувернер Іван Пилипович Вернет (Верне Дам) (прибл. 1760 – 1847), обрусілий швейцарець, потрапив до Харкова 1787 р. Він готував себе до пасторської посади, був педагог за покликанням, вільно знав чотири мови – французьку, німецьку, латину й російську [1, с. 2]. Вернет виконував обов'язки гувернера в багатих сім'ях, але не відразу й не в усіх погоджувався обійняти посаду вчителя. Спочатку він ретельно розглядав пропозиції й вибирав лише тих дітей, які б добре сприймали його педагогічний та моральний вплив. Авторитет учителя був беззаперечний. Про це свідчить відомий педагог І. Тимковський, який радив Василеві Полетиці для своїх дітей запросити Івана Вернета, колишнього вчителя Новгород-Сіверської гімназії [4, с. 339].

І. В. Вернет перебував у дружніх стосунках із Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком, який доклав великих зусиль, щоб створити інститут шляхетних дівчат у Харкові. Цей навчальний заклад мав навчати по дві дівчини з найбідніших дворянських сімей з кожного повіту Харківської губернії й дати їм право працювати наставницями та вчительками в дітей багатих поміщиків. Випускниці інституту стали першими спеціально підготовленими домашніми вчительками, які за своїми професійними обов'язками навчали дітей іноземних мов.

Представники заможного харківського дворянства намагалися дати своїм дітям високий рівень домашньої освіти, достатній, щоб вступити в університет. Із поширенням мережі середніх навчальних закладів – чоловічих, а згодом – жіночих – інституту шляхетних дівчат, гімназій, єпархіального училища – зросла потреба в освітніх послугах гувернерів і домашніх учителів. У сім'ях заможних людей найменших дітей доглядали бонни (няні). Харків'яни надавали перевагу німкеням. Традиційні риси, притаманні представницям цієї національності, як-от відповідальність, акуратність, відповідали уявленням городян про виховання. Для старших дітей запрошували гувернанток-німкенів, французенок, або, як це траплялося найчастіше, місцевих мешканок, які знали іноземні мови.

На прикладі родини Задонських можна дослідити місце іноземних впливів у дворянських освітніх практиках. Батьки намагалися вибрати для дітей виховательку з високими моральними чеснотами й високим рівнем освіти. На практиці це виявлялося досить складно.

Першою вихователькою дітей у сім'ї була наставниця, німкеня за походженням, Дар'я Іванівна Фрейман. Батькам Катерини Задонської її рекомендував пастор Ландезен, який дуже добре знав усю німецьку общину. Він з'ясував кількість та вік дітей і дав адресу вчительки [2, с. 267]. Діти так полюбили цю жінку, що чотирирічний хлопчик Олександр збирався поїхати з нею після річного перебування наставниці в родині.

Катерина Василівна Задонська мала трьох дітей, які після ранньої смерті чоловіка залишилися на її піклуванні. Її дітей виховували й навчали в Німеччині. Свідомий вибір країни збігся з потребою перебувати там, щоб лікувати чоловіка. Вона дуже відповідально ставилася до виховання й навчання власних дітей – сина Василя та двох доньок – Каті й Олі. Діти ходили до дитячого садочка та до школи. Вибираючи школу, К. В. Задонська відвідувала уроки вчителів у кількох навчальних закладах. Головні критерії вибору були висока якість знань та особистісно-орієнтоване навчання. Користуючись передовим педагогічним досвідом родини Фребелів, з якими вона познайомилася й товаришувала, перебуваючи за кордоном, дбайлива мама поєднувала колективне виховання у школі та індивідуальне вдома.

У спогадах К. В. Задонської названо багато імен іноземних гувернанток, що уможливило висновок, що їх часто змінювали, зважаючи на ступінь відповідності освітнім стратегіям батьків та якість виконання професійних обов'язків. Не обмежуючись домашньою освітою, Катерина Василівна хотіла навчати дітей у масовій школі, намагалася розвинути їхні індивідуальні здібності, соціалізувати, а також підготувати сина до цивільної служби. Отже, ми спостерігаємо трансформацію освітніх стратегій представників різних поколінь дворянства. Для старшого покоління домашня освіта була кінцева мета, для Катерини Василівни основним змістом піклування про дітей стало дати ґрунтовну освіту, щоб розширити їхні життєві перспективи.

Типовою практикою повсякдення родини було залучення до виховання дітей нянь та бонн. У сина Катерини Василівни, Василя, була бонна-німкеня Маргарита. Спостерігаючи за нею, Катерина сумнівалася, чи правильний був її вибір, розмірковувала про можливе звільнення бонни. З одного боку, бонна була набожна, але водночас дуже зла, лестива, забобонна, а з іншого – вона привчала дитину до порядку та слухняності (з матір'ю він був дуже примхливий). Бонна утримувала його дуже чисто, хлопчик завжди бачив порядок навколо себе, навчився гратися самостійно, без сторонньої допомоги. Вона інколи кричала на дитину, але він її слухався [3, с.27].

Ще однією нянею була Берта, також німкеня [3, с.42]. Навчаючи німецької мови, вона використовувала наочний метод – показувала різні речі й називала їх німецькою [3, с. 72]. Гувернантка Луїза, щоб розвинути в дітей сенсорні навички, ліпила з ними різні предмети з глини.

Родина Задонських виїхала за кордон з гувернанткою з Гамбурга, молодою дівчиною Женні Брандт, яка знала російську й німецьку мови. Ця дівчина була дочка господаря квартири, яку знімали Задонські, перебуваючи в Петербурзі. Російську няню не відпустив за кордон її чоловік. Розставання з маленькою вихованкою було великою драмою для обох [3, с. 72].

Перебуваючи за кордоном, наймана гувернантка Луїза, коли не було вдома матері, поводитися з дітьми дуже грубо, біла їх за будь-які провини [3, с. 97]. Її замінили рідною племінницею мадам Фребель. У дівчаток і хлопчиків були різні гувернери. Наприклад, у спогадах ідеться про гувернера братів, мес'є Росбаха з Голландії [2, с. 224].

Відмінністю освітніх стратегій родини Задонських було залучення до виховання дітей німецькомовних гувернанток. Можна припустити, що батьки від самого початку планували, що діти перебуватимуть у Німеччині. Власне так і сталося – діти Катерини Василівни мешкали й навчалися саме в цій країні.

Отже, поступове «вмонтовування» Харкова в імперський простір висувало перед дворянськими родинами завдання приділити увагу ґрунтовній освіті дітей. Підготовка хлопчиків до військової або цивільної служби, дівчат – до ролі дружини, матері, змусило представників місцевої еліти багато часу приділяти вибору вихователів. Існування в Харкові мережі навчальних закладів, які потребували фахових викладачів, приваблювали іноземців до міста закладали можливості вибору як особи викладача, так і певної освітньої стратегії виховання підростаючого покоління. Поява університету збільшила можливості для пошуку

гувернерів, створило можливості залучати студентів та випускників місцевого походження до роботи в дворянських сім'ях. Харківські дворяни надавали перевагу вибору вихователів, здатних спілкуватися такимимовами, як німецька, французька. Діяльність гувернерів сприяла опануванню іноземних мов, знайомству з побутовою культурою та заохочувало відвідання європейських країн, ставало запорукою вибору професійної діяльності на державній службі як в масштабах регіону, так і загальноімперському рівні.

Література

1. Багалеї Д. І. Харьковский педагог и журналист начала XIX века Иван Филиппович Вернет / Д. И. Багалеї. – Харьков: Печатное дело, 1908. – 8 с.
2. Задонская Е. В. Быль XIX столетия. (Детям моим). Т. I. – Харьков: Тип. журнала «Мирный труд», 1907. – 424 с.
3. Задонская Е. В. Быль XIX столетия. (Детям моим). Т. II. – Харьков: Тип. журнала «Мирный труд», 1908. – 518 с.
4. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
5. Словник іншомовних слів / за ред. члена-кореспондента АН УРСР О. С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – 776 с.
6. Пастор Виганд. Его жизнь и деятельность в России. 1764–1808 гг. // Русская старина. – 1892. – № 74. – С. 545-568.
7. Щербачев Ю. Н. Приятели Пушкина Михаил Андреевич Щербинин и Петр Павлович Каверин / Ю. Н. Щербачев. – М.: Синодальная типография, 1912. – 215 с.